

4.3. Notații referitoare la conținutul textului. Sub această categorie, care conține tipuri variate, se înșiră notații care nu au roluri ce privesc forma textului, ele preocupându-se, în diferite feluri și sub variate aspecte, de conținutul acestuia.

4.3.1. Foarte frecvente sînt cazurile în care, din variate motive, s-a omis un segment de text, de regulă de întinderi relativ mici (de la un cuvînt pînă la mai multe rînduri). Aceste situații, reperabile atît în manuscrise, cît și în tipărituri, se remediază prin notarea, undeva pe margine, a segmentului omis. Spre exemplu, „și moarte de năprasnă în casa lui și în dobitocul lui” (CS, 243, 7-8), inițial a fost omis din rînd și adăugat apoi pe margine și în partea de sus a filei, marcîndu-se locul căruia îi aparține prin +¹. În aceeași situație se încadrează și segmentul „de pămînt și acești păzitori se frînge de” (CP, 356)². Manuscrisul CB prezintă puține completări de acest fel. La 85, 197 și 361 a CB sînt notate pe margine secvențele *văzu Simon, nu făgădui-se și se îndrăgirem*, inițial omise de către scriptor, apoi notate pe margine, însoțite de un semn (+), reluat și în text, la locul unde trebuie citite respectivele forme verbale³. În același text, la p. 442, 449 și 454 apar secvențe de text românesc și slavon, de diferite lungimi (aproximativ 4-5 rînduri la p. 454) care inițial fuseseră omise. La p. 234 și 235 a CB sînt notate pe margine, în mod aparent curios, două porțiuni din versete la care textul CB nu ajunge. Posibila cauză stă în inversarea caietelor sau în copierea anticipată a celor ce erau pe marginea textului pe care Bratul îl copia. Un caz interesant de completare apare într-o tipăritură precum CP: **ши** încheie rîndul, pe margine **пери**, rîndul următor începe cu **рж**, apoi capătul noului rînd, se încheie prin **жѡѡѡ**, pe margine **касе**, rîndul următor **вѡр** (225, 13-15).

4.3.2. Preocuparea pentru conținut și grija pentru ca acesta să fie corect înțeles de către cititor se remarcă într-un tip oarecum aparte de însemnări marginale, avînd alte funcțiuni. Astfel, în CS (253, 7-9), un copist propune înlocuirea a două rînduri din text cu ceea ce el notează marginal⁴. Cazul acesta este un semn indirect al reflecțiilor asupra traducerii sau unul care arată că se cunoșteau și consultau și alte versiuni ale aceluiași text. Totodată este și o marcă a asumării imixtiunii în text, dată și de nevoia de a impune o variantă mai corectă sau mai acceptabilă în ochii propunătorului, depășindu-se felurite scrupule ce țin de modul în care era privită traducerea textului sacru și autoritatea versiunii traduse dintr-o limbă de cultură. (Afirmția rămîne valabilă sub același raport dar în alt timp, și dacă se are în vedere că astfel de intervenții erau menite să aducă la conformitate cu textul slavon niște traduceri acum copiate și care, din cine știe ce motive, se abătuseră de la textul de tradus.)

Ținînd seama de faptul că, în cazul destul de multor texte, astfel de situații apar, trebuie avută în vedere și o altă posibilitate, deosebit de importantă în studierea situației vechilor traduceri în limba română. Este foarte posibil ca unul și același traducător să fi consultat mai multe versiuni ale aceluiași text, iar, la traducere, fără vreun alt instrument de selecție decît propria opinie, să fi tradus alternativ porțiuni din ambele texte. Totodată, pentru cazul mai sus prezentat, este posibil ca, la copiere, copistul, nu lipsit de cunoștințe de slavonă sau de greacă, să fi revizuit traducerea românească pe care o copia avînd în față un text grecesc sau slavon, altul decît cel luat ca sursă de bază de către traducătorul român al cărui text îl copia. Întrucît, pentru majoritatea vechilor traduceri românești cunoașterea versiunilor realmente traduse și consultate, ori puse cumva la contribuție reprezintă doar un deziderat care apare aproape imposibil de atins, prezenta ipoteză, deși foarte plauzibilă și extrem de operantă uneori, rămîne dificil de demonstrat în mod preempțoriu⁵.

¹ Segmentul întreg era: „Va lăsa gîndine în pînea lui și moarte de năprasnă în casa lui și în dobitocul lui, drept să-ș aducă aminte de besearcă ș[i] de botejune, să-ș curățească păcatele sale”.

² Întregul segment era: „Iară noi știm de unde e casa noastră de pămînt, și acești păzitori se frînge de, noi avem vo nămesie de Dumnezeu făcută, ce în veci e în ceri”. Avînd în vedere că versetul 1 din 2 Cor. era: „Scimus enim quoniam si terrestris domus nostra huius habitationis dissolvatur, quod aedificationem ex Deo habemus, domum non manufactam, aeternam in caelis”, se observă că *domum non manufactam* a fost omis (poate la traducerea în română, poate la cea în slavonă); apoi, se poate considera că finalul completării trebuia să fie *de se frînge*. De asemenea, rămîn problematice cele două ocurențe ale verbului *a fi*.

³ Contextele din care fac parte completările sînt: „Atunce puseră mîinile spri-nșii și priimiră Duhul Svîntu. *Văzu Simon* că cu prepusul mîinilor apostolești dă-se Duhul Svîntu (...)”, „Rugîndu era elu de multe vremi se fie la dinșii. *Nu făgădui-se*, ce dezlegă-se (...)”, respectiv: „Dragilor, *se îndrăgim* unul alaltu (...)”.

⁴ Segmentul marcat din: „Acește sintu *ceia ce nu se-au sculatu înainte preotului cîndu vine de la besearca domnului Dumnedzeu*, dreptu ace se muncescu”, marginal: *giudețele ce giudec de ce lu giudec der[ep]i*”. Alături de interpretarea autorului ediției s-ar putea avea în vedere și posibilitatea ca segmentul marginal să fie compus dintr-o serie de completări față de unele omisiuni. În acest caz, întregul segment ar fi: „Acește sintu *giudețele ce giudec, cea ce nu se-au sculatu înainte preotului cîndu vine de la besearca domnului Dumnedzeu, de ce lu giudec* dreptu ace se muncescu”.

⁵ Sînt de menționat încercările lui Al. Mareș, din *Originalele primelor traduceri românești ale Tetraevanghelului și Psaltirii*, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, coord. I. Gheție, București, 1982, p. 183-205.

4.3.3. Mai accentuată apare grija pentru extragerea sensurilor diferitelor porțiuni de text în *Evangeliarul de la Războieni* (ms. 296 B.A.R.), care datează din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Acest manuscris este dominat de variante pe care scriitorul le înșiruie în text (marcându-le, de regulă, prin Ѡ)⁶. Apar astfel: „Pui de vipere (var. pui de năpîrcă), cine v-au spus voao să scăpați de mîniia ceaea ce-i să fie?”; „Deci tot pomul cela ce nu face poame bune tăiat va fi și în foc va fi lepădat (var. aruncat).” (*Mt.*, 3; 7, 10); „Și deaca audzi Isus că Ioan fu dat (var. băgat în temniță) să duse în Galileiu” (*Mt.*, 4, 12); „Și eși audzul lui întru toată Siriia (var. și eși veastea lui preste toată Siriia). Și-i aduseră lui de toți bolnavii în multe chipuri cu neputințe (var. în tot chipul cu neputințe) și ținuți de chinuri, și îndrăciți, și lunateci (var. și răzbiți în luni noao) (var. și slabi de vene) (var. și slăbănogi) și-i tămădui pre înși. Și dup-îns purceasără năroade multe (var. se duseră năroade multe) din Galileiu și din dzeace cetăți și din Ierusalim și din jidovime și de pre de-ceaiă parte de Iordan. (*Mt.*, 4, 17-25)”. Tot aici apar și glose marginale: „cîrpindu-și mreaja sa”, marcat în text cu un semn, iar pe margine, jos, după același semn „scuturîndu-și mreaja sa”. După cum se obsevă, variantele încearcă să ofere soluții prin care diferitele segmente de text capătă fluentă iar cititorul poate ajunge la conținutul textului în urma unui efort mai mic, adică evitîndu-se forțarea limbii române, la care literaritatea o supunea. Totodată, unele variante, avînd rolul de a completa și de a nuanța soluția inițială, acoperă un deficit de expresie care, în opinia noastră, ține într-o măsură de sistem, într-o alta de normă și mult mai puțin de capacitățile traducătorului. Acest element este de mare importanță și poate fi observat în numeroase dintre cazurile care urmează.

Spre deosebire de multe alte texte vechi, BB are o altă concepție: se vrea un text definitiv, într-o ediție îngrijită, motiv pentru care nu-și permite variante, note originale sau de alt fel⁷.

De altfel, aceasta pare a fi mai curînd o caracteristică a manuscriselor. Ms. 588 B.A.R., care conține textul povestirii *Varlaam și Ioasaf*, are un număr mare de glose marginale și care prezintă în mod unitar o trăsătură ce pledează în acest sens. Alături de situațiile în care apar trimiteri la diferite cărți biblice⁸ (valabile, firește, atît pentru textul de pe coloana în limba română, cît și pentru cel paralel, de pe coloana scrisă în slavonă), aici apar numeroase glose care, după cum se va vedea, oferă tipăriturii - care, eventual, urma manuscrisului-, posibilități de a opta între variante aproape identice, dar și posibilități de a găsi noi soluții prin respingerea celor deja înșirate în glose.

Apar astfel: *cu linie g. cu blîndeațe* (4^r, 19), pentru sl. **ТИХОМ**; „și ver *aduna* înțelepciunea” *g. strînge* (5^v, 14-15), pentru sl. **СЪБИРАТИ**; *necurmată g. neîncetată* (20^v, 2), pentru sl. **НЕРПѢСТАЛЬНО**; *capătiul g. începătura* (8^v, 4-5), pentru sl. **ГЛАВЪЗНА**; *zise g. grăi* (20^v, 16) pentru sl. **ГЛАГОЛТИ**; *grăite g. zise* (11^v, 19) pentru sl. **РЕШТИ**; *carnea g. trupul* (12^r, 17), pentru sl. **ПЛЪТЬ**; *vîrtutea g. putearea, tăriia* (19^v, 21), pentru sl. **СИЛА**; „în vreamă *scurtă*” *g. puțină* (20^r, 27), pentru sl. **МАЛОВРЕМЕНО** (sic!)⁹. Alături de acestea, apar și situațiile în care unul dintre termeni (fie cel din glosă, fie cel din text), corespunde unui împrumut din slavonă ori din limbile slave: *huliți g. defăimaț* (8^v, 2), pentru sl. **ПОУЖЛЕНИ ВЪХОМ**; *cinstea g. slava* (6^v, 21), pentru sl. **СЛАВА**; *măriia g. slava* (8^v, 19), pentru sl. **СЛАВА**; *slugile g. ugodnicii* (24^r, 7), pentru sl. **ОУГОДНИКЪ**; *polata g. curțile, curtea casei* (24^v, 6), pentru sl. **ПОЛТА**; *arăpască g. persidească* (24^v, 9), pentru sl. **ПЕРСКОЕ**; *mînat g. gonit* (12^r, 5), pentru sl. **ГОНИТИ**. Alteori, glosa se referă la o unitate mai mare decît un cuvînt: „întocma cu apa” *g. „aseamene cu apa, tocma ca și apa, ca și apa”* (8^v, 20) pentru sl. **РАВНОВОДЪ** (sic!); „și orice veselește, apoi *cu șapte părți* mai mult întristează” *g. „de șapte ori”* (20^r, 6).

În mod excepțional, textul slavon alăturat cunoaște glose precum în cazul: **ПРЕДОВРЫИ** (sic!) *g. красны* (sic!), textul românesc prezentînd *frumos*, fără vreo altă precizare¹⁰.

⁶ Firește, cunoașterea destinației textului ar putea lămuri lucrurile. O versiune de lucru, care ar servi unei revizii ulterioare, probabil manuscrise, efectuate în vederea producerii unui text definitiv, s-ar îngriji mai degrabă de a oferi numeroase soluții aparținînd traducătorului (sau găsite de acesta în textele consultate), decît de propriile opțiuni. Oricum, nehotărîrea celui care a notat respectivele variante este un semn clar al reflecțiilor traducătorului date de contactul limbii române cu limba din care se traducea și, eventual, cu alte texte străine și, probabil, românești.

⁷ Pentru o imagine asupra situației din ms. 45, vezi N.A. Ursu, *Noi informații privitoare la manuscrisul autograf și la textul revizuit al Vechiului Testament tradus de Nicolae Spătarul (Milescu)*, în *Biblia 1688*, Iași, 2002, vol. II, p. I-LIV.

⁸ Vezi, de pildă, p. 7^v, 11^v, 107^r, 154^r.

⁹ Fie că este vorba despre un termen, o sintagmă sau despre o structură mai complexă, această precizare din partea noastră ar fi trebuit să încarce textul. Nu am considerat imperios necesară prezența unei astfel de observații, motiv pentru care, aleatoriu, am semnalat cîteva cazuri. Precum în prima parte a lucrării, nota avertizează cititorul asupra existenței a nenumărate situații în care textul slavon din versiunile românești a fost smintit.

¹⁰ Vezi și 9^r, 3.

Influențată de valoarea termenului din textul slavon pare a fi glosa din: „Iară dulcile noastre în puținea vreamă sînt aicea, apoi acolo de tot sînt nimic, ce numai chin și munci în veac *netrecuți* ne agonisesc” g. *nedezlegați*. În opinia noastră, termenul din text este cel potrivit contextului, dat fiind sensul de redat. Cu toate acestea, valoarea termenului slavon utilizat, **НЕРАЗРѢШЕНЪ**, a constrîns traducătorul la a da în glosă echivalentul de dicționar al acestuia. Este de remarcat că, în acest text, spre deosebire de altele, deși apar glose de acest tip, ele conțin echivalentul cuvîntului slavon, luat izolat, iar în text apare cuvîntul cerut de context, în vreme ce în alte texte presiunea textului de tradus face ca faptele să se prezinte invers.

După cum se observă, în toate cazurile cu care s-a exemplificat (și care reprezintă principalul și cel mai consistent tip de glose conținut de ms. 588) glosele nu fac, în adevăr, decît să ofere termeni echivalenți celor din text, reprezentînd cele mai potrivite sinonime ale termenilor utilizați în text. Cazurile în care cuvîntul din glosă aduce o lămurire suplimentară ori nuanțatoare, sau în care traducătorul pare a ezita ori a avea nevoie de ambele cuvinte sînt mai rare și, oarecum incerte: *propoveduesc* g. *mărturisesc* (20^f, 16), pentru vsl. **ПРОПОВѢДИТИ**, dar în contextul: „Iară nădejdea bunățăților ce vor să fie (care o propoveduesc Creștinii), tare iaste și adevărată”, așadar, deși termenul slavon era existent, curent, înțeles și utilizat în limba română, contextul cerea nu doar sensul ‘a predica, a răspîndi prin predicare’, ci și explicitarea sensului ‘a crede (interior) cu tărie, a da mărturie’. Mai evident este cazul din: *răpaosul* g. *odihna* (20^f, 8), unde contextul: „că binele și răpaosul vieții aceștia mai slab iaste decît umbra”, ar fi trebuit să înlătore sensul ‘moartea’, pe care vom. *răpaos* îl avea. Cu toate acestea, soluția glosării rămîne de preferat încrederii în capacitatea de pătrundere a cititorului, cu atît mai mult cu cît, la rigoare, se poate înțelege că nu este vorba despre momentele de stare plăcută și de destindere din această viață, ci că ar putea fi vorba despre momentul final al vieții pămîntești, care, în comparație cu binele suprem mărturisit de creștini, pînă și acest rău al moșii rămîne insignifiant.

În sfîrșit, ms. 588 atrage atenția prin două feluri de glosă, mai aparte, una de tip grafic și una de tip fonetic. Primul tip se exemplifică prin **ТѢЖА** g. **Ъ** (11^v, 5), unde ierul mare stă, desigur, pentru iusul mare. Invers, apare **МЪ** g. **Ж** (12^f, 19). Celălalt tip, mult mai interesant, apare prin: **ПЪНТРѢ** g. **ПЕНТРѢ** (9^v, 3-4). Este greu de arătat cu precizie ce anume impune această glosă. S-ar putea crede că *păntru* constituia un regionalism de care traducătorul era conștient sau că, ajungînd la capăt de rînd înainte de a încheia cuvîntul, nu a dorit să provoace vreo posibilă confuzie. Aceeași grafie, însă, **ПЪНТРѢ**, este caracteristică textului și, așa cum se întîmplă sub 12^f, 18, unde ea re apare, cazul menționat este singurul în care **ПЪНТРѢ** este glosat.

4.3.4. Nu face excepție nici manuscrisul *Cronografului*, înregistrat sub nr. 3517 de la B.A.R., text care prezintă destul de multe glose interioare, referitoare la conținut. Beneficiarul explicit al acestor glose, cititorul, primește pe această cale felurite explicații și echivalări care au rostul de a facilita înțelegerea textului și de a-l situa pe acesta într-o sferă familiară cititorului. Cîteva exemple, cu valoare reprezentativă, sînt sugestive în acest sens: „atuncea au făcut *chivotul*, cum s-ari chema besearica, și casă lui Dumnedzău” (44^v), „lăsa loc de feace *încursoarea cea de cai*, adecă loc larg ce-ș încura caii împăratul, și boierii, și slujitorii, ce să cheamă grecește ipodromion, iară turcește atmeidan și pînă astădz” (181^v), boieria lui să dzîcea *patrichiu*, cum am dzîce dvornic mare” (410^f), „*zemnolicinic* adecă măsurătorii de pămînt” (433^f), „la *Scutari*, ce să dzîce grecește Cetatea de Aur” (434^v), „la *Mesopotamia*, adecă unde să dzîce Între ape” (439^v), „un luceafăr *comit*, cum am dzîce cu chică” (452^v), „și născu pre *Emmanuil*, carele să înțaleage «cu noi Dumnedzău», că *emmanuil* așe să înțaleage în limbă jidovească” (527^v).

4.3.5. În CB, pe marginea paginii, apare **НѢСЬКЪ** · *anină* (254), pentru ceea ce în text apare ca *năsipu*. Nota poate aparține unui glosator de ocazie (altcineva decît scriptorul), care a notat pe margine un termen ce nu circula în zona în care se afla în acel moment textul. Cele cîteva slove astfel glosate în CB nu permit o concluzie tranșantă dar, dacă glosa ar aparține celui care a scris textul (posibil traducător, mai curînd revizor), atunci sinonimizarea prin termen moștenit avea rolul de a lămuri. Faptul că este vorba despre un termen banal, nu despre unul religios, semnifică tendința (firește că abia schițată, dată fiind extrema raritate a procedurii) scriitorilor de a călăuzi cititorul spre un prim nivel de înțelegere a textului. În același text, găsim **СОУДАРЬ** · *promisealnicu* și **ПРОКАЖЕНЬ** · *gubavu* (CB, 440, 14, 15), forme ce apar singure într-un punct izolat al manuscrisului, doar prima conținută de textul CB. Cazurile acestea ar putea reprezenta (și această interpretare pare a fi mai aproape de realitate) situații în care scriitorul a cedat impulsurilor de a-și lămuri (sau de a i se lămuri)¹¹ termenii respectivi.

¹¹ Este posibil ca revizorul să fi cerut lămuriri cuiva, concomitent făcînd respectivele notații marginale.